National Library
of Sweden

Denna bok digitaliserades på Kungl. biblioteket år 2013

U68
RAPPORT

Ref

Universitetsstudier utan examen

Rapport till 1968 års utbildningsutredning

Sammandrag och kommentarer

1971:60

SOU

Rapporter från undersökningar genomförda av 1968 års utbildningsutredning

1

Statens offentliga utredningar
1971:60
Utbildningsdepartementet

Universitetsstudier utan examen

Rapport till 1968 års utbildningsutredning

SAMMANDRAG OCH KOMMENTARER

Rapporter från undersökningar genomförda av
1968 års utbildningsutredning 1
Stockholm 1971

Göteborgs Offsettryckeri AB, Sthlm 71.94 S

Till Statsrådet
och chefen för utbildningsdepartementet

1968 års utbildningsutredning, som enligt sina direktiv skall utarbeta förslag till den eftergymnasiala utbildningens framtida planering, erhöll den 7 oktober 1968 tillstånd att utföra undersökningar rörande den högre utbildningens dimensionering och struktur. Enskilda forskare och prognosinstitutet vid statistiska centralbyrån har på utredningens uppdrag genomfört en rad undersökningar som är av betydelse med hänsyn till utredningsarbetet. Dessa undersökningar avses bli redovisade med början under hösten 1971.

En av undersökningarna behandlar studieavbrott vid universitet och högskolor. Den har letts av statistikchef Göran Svanfeldt och byrådirektör Gösta Attehag.

De studerande som inte fullföljer studierna till examen är en komplex och svåröverskådlig grupp. Den fullständiga undersökningsrapporten måste bli detaljerad och omfångsrik. U 68 har därför funnit det lämpligt att publicera föreliggande korta redogörelse för denna undersökning. Redogörelsen, som väsentligen omfattar kapitlen 1 och 2, har utarbetats av jur stud Per Åke Hallberg och undersökarna Svanfeldt och Attehag. I ett tredje kapitel tar författarna upp några problem i utbildningsplaneringen med anknytning till undersökningen.

Den utförliga rapporten kommer att publiceras tillsammans med rapporterna från övriga undersökningar som U 68 genomfört. Också i serien Promemorior från SCB kommer material från undersökningen att publiceras.

1968 års utbildningsutredning får härmed överlämna den ovan nämnda korta redogörelsen.

Stockholm den 23.8.1971.

Lennart Sandgren

Hans Löwbeer *Bertil Olsson* *Jonas Orring*

/Gunnar Bergendal

Innehåll

1 *Frågeställningen* 7
1.1 Studier utan examen 7
1.2 Tidigare undersökningar 8
1.3 De undersökta grupperna och bearbetningen av resultaten . . 9
1.4 Olika typer av studieavbrott 11

2 *Översikt av undersökningsresultat* 14
2.1 Vad hände med de studenter som inte säkert avsåg att ta examen? 14
2.2 Vad hände med dem som avsett att ta examen men som var frånvarande 1967? 16
2.3 Vad hände med de inskrivna 1956/57 som avsett att ta examen? 19
2.4 Sammanfattning 19

3 *Några anknytande utbildningspolitiska frågor* 22
3.1 Återkommande utbildning 22
3.2 Studiesociala problem 23
3.3 Könsfördelning i utbildningssystemet 24

1 Frågeställningen

1.1 *Studier utan examen*

1968 års utbildningsutredning (U 68) tillsattes i april 1968 för att utreda och lämna förslag till det högre utbildningsväsendets omfattning, lokalisering och organisation. Utredningen har under arbetets gång startat olika undersökningar. Bl. a. studeras de studerandes val av olika utbildningar och hur eleverna fullföljer sitt utbildningsprogram. En viktig del av detta är en undersökning av de elever som avbryter studierna utan att avlägga en formell examen. Vilka elever avbryter studierna tillfälligt eller definitivt? Hur påverkas elevens situation på arbetsmarknaden? Prognosinstitutet vid statistiska centralbyrån (SCB) har för U 68s räkning gjort en undersökning som försöker ge svar på dessa frågor.

Undersökningen är av intresse för U 68, därför att den ger vidgad information om flera av de problem som utredningen skall behandla. Den ger sålunda uppgifter som är av värde för beräkningar rörande högskolans framtida dimensionering. Den belyser också hur det nuvarande högskolesystemet fungerar och bidrar till diskussionen om examenssystemet.

U 68 kan i sitt arbete inte enbart se till den framtida utformningen av det *efter*gymnasiala utbildningsväsendet, utredningen måste också ta hänsyn till underliggande skolformer och den utbildning som där ges med varierande grad av yrkesinriktning. Det är också mot denna bakgrund av intresse att undersöka högskolestudier utan examen. Vilken utbildning har de studenter bakom sig som avbryter sin eftergymnasiala utbildning, och framför allt på vilket sätt lyckas de erhålla en yrkesförberedande utbildning genom att kombinera partiell högskoleutbildning med annan utbildning?

Men också andra skäl har legat bakom utredningens beslut att undersöka studier som ej lett fram till examen. Hela den del av utbildningsväsendet som numera kallas den eftergymnasiala visar sig vid en närmare granskning vara mångformig och svåröverskådlig. Likartade utbildningar förekommer inom olika fakulteter och olika högskolor, ibland med och ibland utan spärr. Många fakultetsgränser och andra organisatoriska hinder finns kvar av historiska skäl, trots att de ofta ter sig obefogade. Därför riskerar den studerande som på egen hand sätter

samman en lämplig utbildning att inte kunna få ett formellt examensbevis, utan kan i stället bli betraktad som ett "studiemisslyckande".

Under sitt hittillsvarande arbete har U 68 presenterat fyra debattskrifter. I dessa skisseras ett utbildningssystem uppbyggt så att det underlättar, ja kanske t. o. m. förutsätter en återkommande utbildning, dvs. att utbildning och yrkesarbete varvas med varandra. Även här kan uppgifter om studier utan examen vara av intresse. Är det så att vi redan idag har en återkommande utbildning, låt vara i icke organiserad form, och hur har i så fall dessa individer upplevt denna typ av "varvning"?

Det är som synes många frågor som kan ställas beträffande avbrutna studier. De kan också ge ytterligare stoff till den pågående debatten i olika utbildningsfrågor. Men ett stort intresse knyter sig också till den enskildes situation efter studieavbrottet, främst i de fall då det klart kan konstateras att det är fråga om ett personligt misslyckande. Hur har det gått att få arbete med en halv examen, eller kanske bara något enstaka betyg? Hur är den ekonomiska situationen? Studiemedlen måste ju återbetalas en viss tid efter studiernas slut om man uppnår en viss inkomst. Vilket utrymme ger en låg inkomst för denna typ av återbetalning? Tyvärr kan inte denna undersökning ge svar på alla dessa personliga frågor, eftersom utredningen i första hand gällt studieval och genomförd utbildning. Efter hand som vuxenutbildning och återkommande utbildning får en växande omfattning behövs emellertid flera undersökningar av denna elevkategori. Vissa resultat kan dock utläsas av den nu gjorda undersökningen.

1.2 *Tidigare undersökningar*

Det har, framför allt i debatten under 1950-talet, sagts som skäl för att undersöka studerande utan examen, att andelen som inte avlägger examen skulle kunna tas som ett mått på utbildningsorganisationens effektivitet. Ju färre avbrott, desto bättre utbildningsresultat. Men av vad som sagts ovan framgår att det är tveksamt om andelen studerande som tar examen är ett bra effektivitetsmått. Det bygger nämligen på uppfattningen att alla studenter verkligen avser att ta examen och att endast studier som avslutas med en examen är av värde för individen och samhället. Detta kan inte utan vidare vara riktigt. Framför allt i ett samhälle där studier och arbete varvas, kan långvariga studier som leder fram till en examen inte vara den enda utbildningsformen.

En undersökning där avbrotten närmast sågs som ett effektivitetsmått utfördes 1966 av Lillemor Kim på uppdrag av universitetspedagogiska utredningen. Den genomfördes som en uppföljning av studerande inskrivna läsåret 1956/57. Kim undersökte hur många som efter 14 terminer avlagt examen. Resultatet blev i runda tal att 65 procent avlagt sin examen inom denna tid, att 10 procent fortfarande läste medan 25 procent avbrutit studierna. Det fanns stora skillnader mellan olika fakulteter och högskolor. Den största "effektiviteten" uppnåddes vid spärrade utbildningsanstalter.

Kims undersökning jämfördes med en undersökning som 1955 års universitetsutredning gjort av studerande inskrivna 1948/49. Det visade

sig att andelen examinerade inte hade ökat trots att man genomfört olika förbättringar av undervisningen under de mellanliggande åren. Men antalet studenter hade samtidigt flerfaldigats, och ingen vet hur utvecklingen skulle ha blivit om reformerna ej genomförts.

Senare har Kims material ytterligare bearbetats av Urban Dahllöf. Han visade att det inom den aktuella årsklassen förelåg betydande skillnader mellan dem som inskrivits direkt efter studentexamen och dem som inskrivits först efter några år i förvärvslivet. Andelen som avlade examen bland de direktinskrivna är nästan jämförbar med de spärrade fakulteterna i Kims undersökning. Dahllöfs tolkning är att det bland dem som inte kom direkt från gymnasiet har funnits flera som av olika skäl inte avsett ta en hel examen. Detta talar för att studier utan avslutande examen inte alltid är ett "studiemisslyckande".

Prognosinstitutet har också studerat hur många som avlade examen bland dem som skrevs in vid universitet och högskolor 1956/57. Endast inskrivna vid filosofisk, juridisk, teknisk och ekonomisk fakultet studerades. Resultatet visar att fler hunnit avlägga examen under 25 terminer än vad Kim fann efter 14 terminer. Således fann prognosinstitutet en högre andel examinerade. Samma tendens som Kim fann framkom också denna gång: de spärrade utbildningarna har högre examinationsfrekvens än de fria fakulteterna. Kvinnorna har genomgående en lägre examinationsfrekvens än männen.

Att många studerande avlagt examen mellan den 14 och den 25 terminen beror på de mycket långa studietider som förekommer, särskilt inom vissa fakulteter. Till viss del har detta berott på att normalstudietider och terminssystem inte stämt överens. Inte alla studerande har klarat av den dubbelläsning som i praktiken ofta krävts av dem. Två betyg på två terminer har i många ämnen varit en ouppnåelig studietakt för flertalet studerande.

Dessa långa studietider har gång efter annan uppmärksammats av myndigheterna och de studerandes organisationer. De långa studietiderna i moderna språk har diskuterats i årtionden. Två betyg på fem terminer har varit vanligt fram till genomförandet av 1969 års studieordning. Prognosinstitutets undersökning visar dock att långa studieuppehåll är vanliga bland personer med mycket långa studietider.

Studietidernas längd påverkar högskolans dimensionering, vilket gör att studietiderna redan av denna anledning måste uppmärksammas. Men det finns också en annan, mänskligare sida. Studier kostar pengar också för den-enskilde, och det krävs studieresultat för att få mera studiemedel. Förvärvsarbete kan därför bli en nödvändighet för att finansiera fortsatta studier.

1.3 *De undersökta grupperna och bearbetningen av resultaten*

Mot bakgrund av att så lite hittintills var känt om de studerande som avbrutit studierna men även därför att ett flertal olika aspekter på studieavbrotten föreföll att kunna vara av intresse ansågs det motiverat att ge undersökningen en relativt bred inriktning med frågor som berörde ett flertal olika aspekter på de studerandes studieförhållanden och

yrkesverksamhet. För att undersökningen om möjligt skulle återspegla någorlunda aktuella studieförhållanden borde undersökningen avse studieavbrott som skett under senare delen av 1960-talet. Det var å andra sidan angeläget att erhålla uppgifter om studieavbrott och examensfrekvenser som var jämförbara med tidigare undersökningar av Kim m. fl. Prognosinstitutet valde därför att undersöka dels studieavbrott 1966–1967, dels studieavbrott bland en grupp inskrivna långt tillbaka i tiden, i detta fall inskrivna 1956/57. I det första fallet har avbrotten i studierna skett vid ett väl avgränsat tillfälle, medan de i det senare fallet är utspridda över en trettonårsperiod. I det första fallet kommer en mängd mer eller mindre tillfälliga studieuppehåll med i undersökningen, medan tillfälliga studieuppehåll blir relativt få i det senare fallet.

Den undersökning som refereras här utgick från uppgifter i SCBs register över samtliga studerande vid universitet och högskolor. Genom registret avgränsades följande grupper vilka studerades genom utsända frågeformulär.

Frånvarande 1967

Av samtliga studerande som hösten 1966 deltagit i undervisning eller examination inom filosofisk, juridisk, teknisk och ekonomisk fakultet (motsvarande), studerades dem som ej var registrerade som studerande vid någon fakultet eller högskola (utom lärarhögskola och journalisthögskola) hösten 1967, och som fram till våren 1969 ej avlagt examen vid universitet eller högskola.

Inskrivna 1956/57

Studerande som första gången inskrivits vid universitet och högskolor 1956/57 och som senast inskrivits vid filosofisk, juridisk, teknisk och ekonomisk fakultet (motsvarande). De som avlagt någon examen vid universitet eller högskola t. o. m. våren 1969 medtogs ej. I denna grupp ingår således även de som fortfarande bedriver studier utan att ha avlagt examen.

Av praktiska skäl begränsades undersökningarna till att omfatta vissa större fakulteter där det antogs att mer än ett fåtal studerande avbrutit studierna. *Således medtogs endast studieavbrott vid filosofisk, juridisk, teknisk och ekonomisk fakultet eller högskola.* Bland studerande som avbrutit studierna och var födda 1934 och senare gjordes ett slumpmässigt urval. Bland frånvarande 1967 omfattade urvalet en tiondel medan det omfattade varannan bland inskrivna 1956/57. Samtliga studerande med avbrutna studier födda 1906–1933 medtogs i undersökningen medan det fåtal studerande som var födda före 1906 av praktiska skäl helt uteslöts.

De studerande som kom med i undersökningen tillfrågades om bl. a. avsikten att avlägga examen, planerna vid studiernas början, anledningen till att studierna avbröts, vilken utbildning de hade vid olika tidpunkter och vilka möjligheter de haft att få arbete. Svaren visar att det finns många skäl till att studerande avbryter sin utbildning. Det har därför varit

nödvändigt att dela upp svaren i grupper och att studera varje grupp för sig.

Undersökningens uppläggning och resultat kommer att utförligare redovisas tillsammans med motsvarande redovisningar av U 68s övriga undersökningar och av prognosinstitutet i serien Promemorior från SCB.

1.4 *Olika typer av studieavbrott*

De studerande som avbrutit sina studier eller som fortfarande studerade men ändå kommit med i undersökningen har delats upp efter om de uppgivit att de vid studiernas början avsåg att ta en examen eller ej. De som inte haft för avsikt att avlägga examen uppdelas vidare efter vilka planer de hade vid utbildningens början. De som haft för avsikt att avlägga examen har däremot studerats mot bakgrund av vad de gjort efter de avbrutna studierna.

Indelningarna är något olika för frånvarande 1967 och inskrivna 1956/57. I figur 1 redovisas hur frånvarande 1967 fördelar sig på olika grupper och i figur 2 redovisas motsvarande uppgifter för inskrivna 1956/57.

Frånvarande 1967 som avsåg att avlägga examen har indelats i tre grupper: de som studerar fortfarande, de som bytt utbildning och de som slutat studera. De som inte hade uppgivit att de avsåg att avlägga examen har uppdelats på sex grupper efter studieplaner vid avbrottsutbildningens början.

Inskrivna 1956/57 som avsåg att avlägga examen har indelats i två grupper: de som studerar fortfarande och övriga. De som inte hade uppgivit att de avsåg att avlägga examen har uppdelats på sex grupper på samma sätt som frånvarande 1967.

De som studerar fortfarande förekommer i båda undersökningsgrupperna men dessa personers situation är olika i de två grupperna. Bland frånvarande 1967 omfattar denna grupps tillfälliga studieuppehåll höstterminen 1967 medan den bland inskrivna 1956/57 omfattar personer med långvariga universitets- och högskolestudier, eventuellt uppdelade i flera perioder varvade med perioder av förvärvsarbete eller arbete i eget hem. Inskrivna 1956/57 som fortfarande studerar har ofta studerat helt eller delvis parallellt med förvärvsarbete.

Figur 1

Frånvarande 1967 uppdelade på de olika grupper som det talas om i undersökningen

Undersökningen omfattar studerande hösten 1966 inom filosofisk, juridisk, teknisk och ekonomisk fakultet som ej studerade vid universitet eller högskola hösten 1967 och våren 1969 ännu ej avlagt examen. Dessa tillfrågades genom enkäten bl. a. om de vid studiernas början hade avsett att avlägga examen och vad som var avsikten med studierna när dessa påbörjades. Svaren på dessa frågor samt uppgifter om studiesituationen våren 1969 har använts för att dela upp studenterna i grupper som redovisas var för sig i rapporten.
Antalsuppgifterna avser skattat antal personer på grundval av den gjorda urvalsundersökningen.

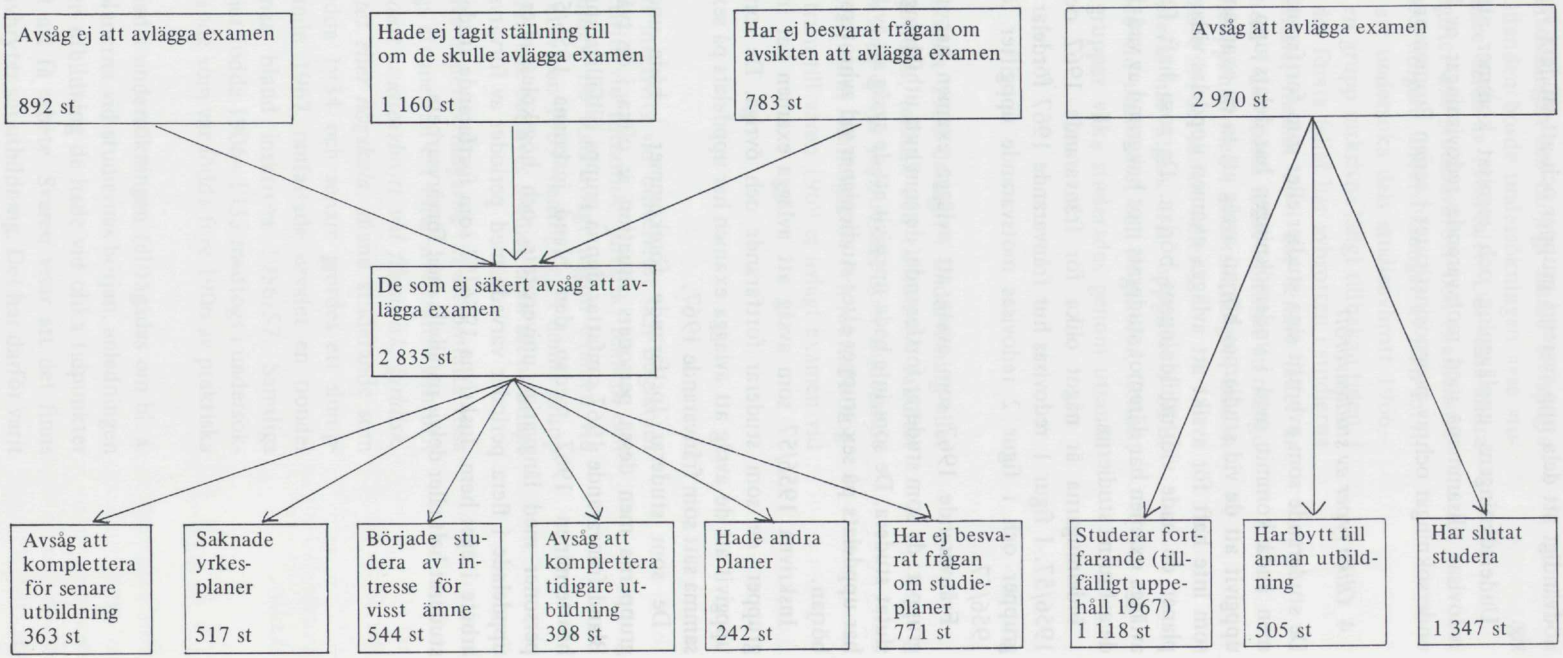

Figur 2

Inskrivna 1956/57 uppdelade på de olika grupper som det talas om i undersökningen

Undersökningen omfattar studerande som första gången inskrivits vid universitet och högskolor 1956/57, som senast var inskrivna vid filosofisk, juridisk, teknisk eller ekonomisk fakultet och som ej avlagt universitets- eller högskoleexamen t. o. m. våren 1969. Dessa studerande tillfrågades genom enkäten bl. a. om de vid studiernas början hade avsett att avlägga examen och vad som var avsikten med studierna när dessa påbörjades. Svaren på dessa frågor samt uppgifter om pågående studier har använts för att dela upp de studerande i de grupper som redovisas i rapporten. Antalsuppgifterna avser skattat antal personer på grundval av den gjorda urvalsundersökningen.

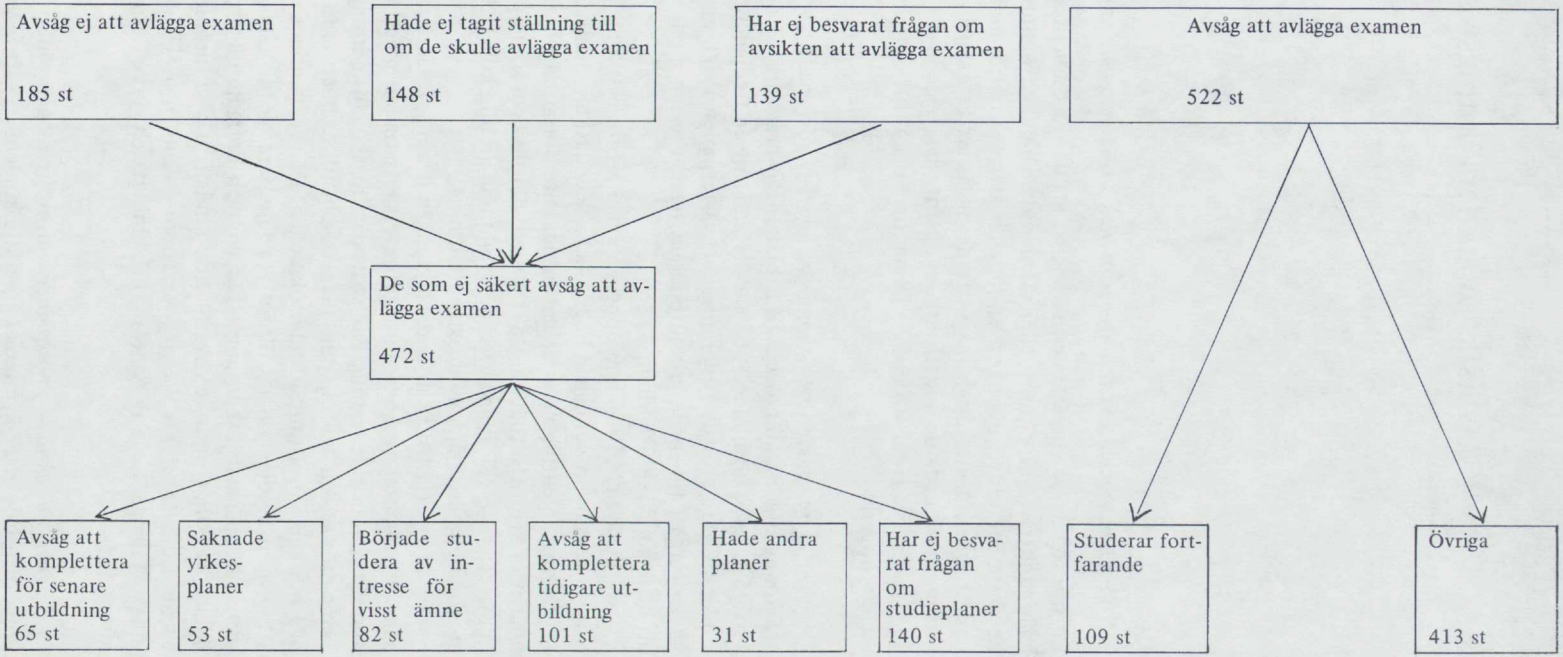

2 Översikt av undersökningsresultat

2.1 *Vad hände med de studenter som inte säkert avsåg att ta examen?*

En stor del av de studerande har angivit att de vid studiernas början inte hade tänkt avlägga examen eller att de inte hade tagit ställning till detta. En del av de tillfrågade har även låtit bli att besvara frågan. Sammanlagt uppgår de som inte direkt sagt att de avsåg att ta examen till ungefär hälften inom båda de undersökta grupperna, dvs. både bland frånvarande 1967 och inskrivna 1956/57. Dessa har i sin tur uppdelats på sex undergrupper.

Gruppen som avsåg att komplettera eller förbereda sig för senare utbildning utgör ca 6 procent både bland frånvarande 1967 och inskrivna 1956/57. Av frånvarande 1967 var det omkring en tredjedel av dessa som studerade vid universitet eller högskola vårterminen 1969, inemot hälften hade övergått till annan yrkesutbildning medan resten slutat studera utan att ha någon yrkesutbildning.

Av frånvarande 1967 som uppgav sig ha haft för avsikt att komplettera för att komma in vid någon högskola hade endast en mindre del påbörjat någon högskoleutbildning medan många inte börjat någon annan utbildning efter avbrottsutbildningen. Däremot har flertalet som uppgivit att de kompletterade till annan spärrad utbildning än högskola också påbörjat en eftergymnasial eller gymnasial utbildning.

Det är svårt att utifrån undersökningen dra några säkra slutsatser om alla de studerande som börjar universitetsstudier med sikte på att komplettera för antagning till spärrade högskoleutbildningar. De som kompletterat och fullföljt sina planer fram till examen utan studieuppehåll ingår nämligen inte i undersökningen. De ofta ganska små chanserna att genom studier vid de filosofiska fakulteterna bli antagen till mera lockande spärrade utbildningar har troligen bidragit till att studerande ibland påbörjat mindre övertänkta studier. Detta problem kommer emellertid att belysas ytterligare genom en annan av U 68s undersökningar (Bengt Gesser: Val av utbildning och yrke: universitet och högskolor).

Gruppen som saknade yrkesplaner vid inskrivningen omfattar dem som uppgivit att de efter gymnasiet fortsatte studera för att få ytterligare tid

att överväga sitt yrkesval. Denna grupp uppgår bland frånvarande 1967 till 9 procent och bland inskrivna 1956/57 till 5 procent. De utgörs till övervägande delen av ungdomar och av flera kvinnor än män. Närmare 80 procent har genomgått allmänt gymnasium och påbörjat universitetsstudierna inom ett år efter studentexamen. De kommer oftare från latinlinjen än från reallinjen. De har lägre studentmedelbetyg än studenterna i allmänhet. De flesta har sedan slutat universitetsstudierna inom ett år efter att dessa studier påbörjades. Närmare hälften av gruppen har inte påbörjat någon annan utbildning efter avbrottsutbildningen. De som övergått till annan utbildning har oftast övergått till utbildning på gymnasial nivå.

Bland de frånvarande 1967 har många svarat att de gjort ett tillfälligt studieuppehåll höstterminen 1967. Bland männen är det en stor del som också redovisat universitets- eller högskolestudier vårterminen 1969 medan kvinnorna i allmänhet inte redovisat några pågående studier vårterminen 1969. Bland dem som saknade yrkesplaner är det vanligare än inom någon av de andra grupperna att studierna upphört utan att någon yrkesutbildning fullföljts.

En vanlig typ av icke planerade studieavbrott vid filosofisk fakultet gäller kvinnor med språkinriktad gymnasieutbildning samt med låga betyg och utan yrkesplaner. Dessa förefaller också att i mindre utsträckning än andra som avbrutit studierna senare skaffa sig yrkesutbildning. Detta är säkert en bidragande orsak till att de senare fått svårt att få fast arbete. Många i denna grupp blir i stället hemmafruar.

Gruppen som började studera av intresse för visst ämne uppgår till 9 procent av frånvarande 1967 och till 8 procent av inskrivna 1956/57. Gruppen består i större utsträckning av kvinnor än av män. Det kan ligga nära till hands att tro att denna grupp till stor del skulle bestå av personer som enbart studerat för sitt nöjes skull. Gruppens bakgrund och fortsatta studier tyder dock ej på detta.

Omkring hälften hade allmänt gymnasium som högsta utbildning före avbrottsutbildningen. Endast 5 procent av de kvinnor som slutat studera var hemmafruar. – Som jämförelse kan nämnas att av de kvinnor som saknade yrkesplaner och som slutat studera var inemot hälften hemmafruar. – Endast omkring 20 procent hade vårterminen 1969 slutat studera utan att ha någon yrkesutbildning. I motsats till de två tidigare grupperna förefaller denna grupp att ha uppnått relativt goda studieresultat och i stort sett också lyckats få arbete.

Gruppen som kompletterat tidigare utbildning uppgår till 7 procent av frånvarande 1967 och 10 procent av inskrivna 1956/57. Dessa personer har som regel yrkesutbildning avslutad med examen. De har i stor utsträckning bedrivit universitetsstudier parallellt med förvärvsarbete. I flertalet fall har de frivilligt valt att inte avlägga examen och deras studieresultat är i allmänhet goda i förhållande till studietiden. Nästan samtliga hade vårterminen 1969 fast heltidsanställning, trots att inemot en femtedel fortfarande studerade vid universitet eller högskola. Gruppen

förefaller att till övervägande delen bestå av klart målmedvetna studerande med god studiekapacitet.

Gruppen som svarat att de hade andra planer uppgår till 4 procent av frånvarande 1967 och 3 procent av inskrivna 1956/57. Personer i gruppen har sinsemellan skiftande utbildningsmål. Många avsåg att "komplettera tidigare yrkeserfarenhet med teoretisk utbildning". Gruppen har till närmare 60 procent yrkesutbildning avslutad med examen och omkring 20 procent har minst två betyg i ett och samma ämne från universitet eller högskola. Nästan alla hade fast arbete vid undersökningstillfället.

Gruppen som ej svarat angående studieplaner uppgår till 13 procent av frånvarande 1967 och 12 procent av inskrivna 1956/57. Omkring hälften har yrkesutbildning avslutad med examen och omkring 20 procent har minst två betyg i ett och samma ämne medan ca 30 procent saknar yrkesutbildning och har mindre än två betyg i något ämne.

2.2 *Vad hände med dem som avsett att ta examen men som var frånvarande 1967?*

Gruppen som fortfarande studerar är den näst största gruppen och uppgår till 19 procent av samtliga frånvarande 1967. Här ingår de studerande som från början avsåg att avlägga examen vid avbrottsutbildningen och som uppgivit sig studera vid universitet eller högskola vårterminen 1969. De har således gjort ett uppehåll i studierna hösten 1967. De är oftare män än kvinnor och omfattar endast ett fåtal äldre studerande. Vårterminen 1969 studerade ca 80 procent vid filosofisk fakultet, ca 10 procent vid juridisk eller teologisk fakultet och ca 10 procent vid någon högskola.

Som anledning till tillfälligt uppehåll i studierna har 39 procent uppgivit sjukdom, militärtjänst eller familjeförhållanden. Av samtliga frånvarande 1967 är det endast 14 procent som uppgivit motsvarande anledningar. Dessa skäl är vanligare bland män än bland kvinnor, vilket är naturligt med hänsyn till att studieuppehåll p. g. a. värnplikt är vanligt förekommande. Endast ett fåtal sade sig ha fast heltidsarbete, vilket talar för att det verkligen rörde sig om ett tillfälligt uppehåll höstterminen 1967. Likaså har många uppgivit sig vara heltidsstuderande.

Bland dem som fortfarande studerar har 20 procent, mot 8 procent bland samtliga frånvarande 1967, uppgivit ekonomiska problem som skäl för att de ej avlagt examen.

De som angivit ekonomiska problem är ofta förvärvsarbetande och många har fast heltidsanställning. Bland kvinnorna som ej förvärvsarbetade var det även många som önskade förvärvsarbete. Flertalet av dem som motiverat studieuppehållet med ekonomiska skäl förvärvsarbetar av detta skäl i en sådan omfattning att det är tveksamt om alla kommer att fullfölja sina studier.

Bland samtliga som fortfarande studerar har 13 procent som skäl för att de ej har examen angivit att de förvärvsarbetade samtidigt med stu-

dierna och att arbetet tar för mycket tid. Denna grupp torde huvudsakligen utgöras av fritidsstuderande, som i stor utsträckning saknar yrkesutbildning.

Av kvinnorna har en fjärdedel av alla dem som studerade 1969 angivit att de saknade examen p. g. a. tillsyn av eget barn. De är ej förvärvsarbetande och önskar inte något förvärvsarbete.

Av alla som fortfarande studerade torde högst hälften ha gjort tillfälliga studieuppehåll i egentlig mening, medan de övriga är förvärvsarbetande och hemarbetande som bedriver studier mer eller mindre sporadiskt. Många har av ekonomiska skäl eller p. g. a. barnpassning tvingats till en låg studieaktivitet. Men endast ett fåtal har en avslutad yrkesutbildning. Det förefaller därför som om även tillfälliga studieuppehåll ofta är ett uttryck för problem av skilda slag. Många inom gruppen kommer troligen att så småningom avlägga examen. Många saknar nämligen yrkesutbildning men har kommit långt på vägen mot en examen.

Gruppen som har bytt utbildning mellan 1966 och 1967 uppgår till 9 procent av samtliga frånvarande 1967. Hit har förts studerande vid annan läroanstalt än universitet eller högskola höstterminen 1967. De utgörs till närmare 90 procent av personer under 25 år och till närmare två tredjedelar av kvinnor.

En större del av gruppen består av personer som mellan höstterminen 1966 och höstterminen 1967 bytt utbildning och som genomgått eller genomgår yrkesutbildning. Huvudparten av dessa hade 1969 avslutat yrkesutbildningen. Vanligast är ettårig fackkurs vid handelsgymnasium och folkskollärarexamen. Ca två tredjedelar är kvinnor och över 90 procent var under 25 år 1969. Över hälften hade fast heltidsanställning veckan 1–7 juni 1969.

En mindre del av gruppen (ca en tredjedel) har bytt utbildning men var vårterminen 1969 fortfarande studerande vid universitet eller högskola. Flertalet av dessa studerande hade fullföljt den utbildning de bytt till höstterminen 1967. Det är främst kvinnor som 1967 övergått till annan utbildning och som när denna fullföljts återgått till påtagligt aktiva universitetsstudier. De som vid första påseende förefaller att ha bytt utbildning gör således ibland endast ett tillfälligt studieuppehåll för att skaffa sig en yrkesutbildning och återgår sedan till universitetsstudierna.

Gruppen som slutat studera uppgår till 23 procent av samtliga frånvarande 1967. Här ingår både de som uppgivit att de slutat studera höstterminen 1967 *och* de som uppgivit tillfälligt uppehåll höstterminen 1967 men inte redovisat någon pågående universitets- och högskoleutbildning vårterminen 1969. Dessa är oftare män än kvinnor och medelåldern är relativt hög. Nedan urskiljes tre undergrupper.

- Ca 13 procent av samtliga frånvarande 1967 hade för avsikt att avlägga examen vid avbrottsutbildningen och uppgav att de gjorde tillfälligt studieuppehåll höstterminen 1967 utan att dock studera vid universitet eller högskola vårterminen 1969.

Över hälften av dessa har över huvudtaget inte återupptagit sina universitetsstudier efter uppehållet höstterminen 1967. Av dem som inte

studerat sedan uppehållet höstterminen 1967 har över hälften inte någon avslutad yrkesutbildning. Endast omkring en tredjedel har minst två betyg i något ämne. Det är således förhållandevis få som har yrkesutbildning och flertalet har mycket långt kvar till en universitetsexamen.

De som inte bedrivit några studier efter 1966 har endast i ringa utsträckning angivit tillfälligt studieuppehåll p. g. a. sjukdom, militärtjänst eller familjeskäl som skäl till att de saknar examen eller gjort uppehåll i studierna. Detta tyder på att uppgiften om tillfälligt uppehåll höstterminen 1967 delvis kan vara ett önsketänkande, och att dessa personer har svårt att återuppta studierna. Flertalet som inte redovisat några studier efter höstterminen 1966 har uppgivit förvärvsarbete eller besvikelse med studierna som anledning till att de ej avlagt examen.

Det näst vanligaste svaret på frågan om anledning till att examen ej avlagts är att den svarande fick tilltalande arbetserbjudande. De som svarat så saknar genomgående yrkesutbildning. Det är därför troligt att en del arbetar som obehöriga lärarvikarier och på sikt kan få svårigheter att behålla sin nuvarande anställning.

Huvuddelen av dem som sagt sig ha gjort ett tillfälligt avbrott höstterminen 1967 men som ej studerade vårterminen 1969 har en ofullständig utbildning. De har i stor utsträckning mer eller mindre tvingats avbryta studierna och har en förhållandevis osäker ställning på arbetsmarknaden. Många kan därför antas befinna sig i en ganska besvärlig situation.

- Av dem som enligt egen uppgift slutat studera har bortemot hälften – svarande mot ca 4 procent av samtliga frånvarande 1967 – yrkesutbildning. Nästan samtliga män och nästan hälften av kvinnorna har fast heltidsanställning. Många hade yrkesutbildning redan före 1967 och medelåldern är högre än för samtliga frånvarande 1967. Många har således tänkt komplettera tidigare utbildning genom att avlägga examen. I allmänhet slutade de emellertid efter en relativt kort tids studier och återgick till förvärvsarbete, i den mån de inte studerat parallellt med förvärvsarbetet. De har som regel en på arbetsmarknaden användbar utbildning och fast anställning.
- Ca 6 procent av samtliga frånvarande 1967 sade sig ha slutat studera och saknade helt yrkesutbildning. De har i allmänhet längre studietider vid eftergymnasial utbildning än den nyss nämnda gruppen utan att därför ha hunnit längre i studierna. Den vanligaste anledningen till att de ej avlagt examen är att studierna ej motsvarade förväntningarna eller att de fick tilltalande arbetserbjudande.

Trots att de haft få universitetsbetyg och saknat yrkesutbildning har samtliga män och två tredjedelar av kvinnorna förvärvsarbete. Detta kan sammanhänga med att de började förvärvsarbeta under mitten av 1960-talet då det var god tillgång på bl. a. lärarvikariat. De relativt långa utbildningstiderna, de svaga studieresultaten och de uppgivna anledningarna till att de saknar examen antyder att många i denna grupp har haft studiesvårigheter. Den bristfälliga utbildningen, liksom att många endast haft vikariat gör det troligt att denna grupp i framtiden kan få svårigheter att få arbete.

2.3 *Vad hände med de inskrivna 1956/57 som avsett att ta examen?*

Gruppen som fortfarande studerar uppgår till 11 procent av inskrivna 1956/57. De studerar fortfarande år 1969 vid universitet eller högskola, trots att de började sina universitetsstudier för ca 25 terminer sedan. Ca 80 procent av dessa har dock haft perioder av stadigvarande förvärvsarbete sedan de började studera vid universitet eller högskola. De har således praktiserat en form av återkommande utbildning. Övervägande delen har dock sin "huvudutbildning" vid universitet eller högskola, medan endast ett fåtal har någon annan eftergymnasial eller gymnasial yrkesutbildning. Omkring hälften har två betyg i vardera två ämnen eller tre betyg i ett och samma ämne. Det är därför möjligt att av dessa så småningom ganska många kommer att avlägga examen vid universitet eller högskola. – Några bland dem som skrevs in 1956/57 avlade sin första examen vårterminen 1969.

Gruppen är av intresse, förutom som exempel på återkommande utbildning, därför att den visar hur långa studietiderna kan vara. Förekomsten av studietider på 10–15 år, och ibland ännu längre, gör det svårt att beräkna studieavbrottens omfattning och dra några slutsatser om utbildningens "effektivitet".

Gruppen övriga inskrivna 1956/57 uppgår till 42 procent av samtliga inskrivna 1956/57 som kom med i undersökningen. Hit har förts dem som hade för avsikt att avlägga examen, men ej studerade vid universitet eller högskola vårterminen 1969.

Ca 19 procent av inskrivna 1956/57 har slutat studera vid universitet eller högskola men har yrkesutbildning av annat slag. Bortåt hälften har examen från eftergymnasial yrkesutbildning och återstoden från gymnasial yrkesutbildning. Omkring en tredjedel har dessutom minst två betyg i något ämne. Över hälften har studietider som icke kan anses överstiga vad som allmänt anses vara normalt för de genomgångna utbildningarna. Denna del av "övriga inskrivna" har en från arbetsmarknadssynpunkt god utbildning och flertalet har också fast anställning.

De övriga, dvs. ca 23 procent av undersökningsgruppen, har slutat studera utan att ha någon yrkesutbildning. Gruppen består till övervägande delen av yngre och i något högre grad av kvinnor än av män. Av dessa hade 60 procent slutat studera utan att ha uppnått två betyg i ett och samma ämne. I denna grupp återfinns en del personer med ofullständig utbildning och tillfällig anställning. Denna grupp har troligen redan fått känning av den minskade lärarbristen på så sätt att de mist sina tidigare lärarvikariat och nu har svårighet att finna ny anställning som de vill acceptera.

2.4 *Sammanfattning*

Prognosinstitutet vid SCB har gjort en omfattande undersökning av studerande vid universitet och högskolor som avbryter studierna utan att avlägga examen. Två grupper av studerande har undersökts. Undersökningen omfattade endast studerande vid de filosofiska, tekniska, juridiska

och ekonomiska fakulteterna.

De som första gången inskrevs vid universitet och högskolor år 1956/57 och som fram till våren 1969 ej avlagt examen har tillfrågats. Gruppen innefattar således även dem som fortfarande studerar ca 25 terminer efter inskrivningen. Studerande med så långa studietider har som regel gjort långa studieuppehåll för förvärvsarbete. Men undersökningen visar att det finns studerande som avlägger examen ca 25 terminer efter inskrivningen. Några av dem som fortfarande studerar kan därför antas så småningom avlägga examen.

Den andra undersökta gruppen är studerande som var närvarande höstterminen 1966 och som vårterminen 1967 inte var närvarande vid någon högskola samtidigt som de ej avlagt någon examen t. o. m. vårterminen 1969. Totalt omfattade denna grupp ca 5 800 studerande. Vid de filosofiska fakulteterna var antalet tillfälliga studieuppehåll och definitiva studieavbrott mellan 1966 och 1967 fler än antalet studerande som avlade grundexamen.

Undersökningarna påvisar hur blandad den grupp studerande är som definitivt eller för en längre tid avbryter sina studier. Bland de s. k. studieavbrotten ingår många studerande som ej planerat att avlägga examen och som ofta redan vid inskrivningen haft en yrkesutbildning och fast anställning. Å andra sidan visar undersökningarna klart att det bland studieavbrotten också finns en stor grupp studerande som påbörjat utbildningen med avsikt att avlägga examen, men som av olika skäl misslyckas eller får extremt långa studietider fram till en examen.

Bland studiemisslyckandena ingår många unga med utbildning enbart från allmänt gymnasium. Bland dessa finns en klar tendens till överrepresentation av studerande (ofta kvinnor) med låga gymnasiebetyg, ofta från latinlinjen, som har påbörjat universitetsstudier för att få tid att närmare överväga sitt studie- och yrkesval. Även studerande som avsett att komplettera för att senare kunna komma in vid någon spärrad utbildning ingår i denna grupp.

De yngre som misslyckas med sina universitetsstudier har ofta svårigheter att få stadigvarande arbete. I synnerhet gäller detta om de fortsätter med sporadiska universitetsstudier i kombination med tillfälliga anställningar. De som däremot slutat med universitetsstudierna och övergått till annan utbildning eller helt övergått till förvärvsarbete förefaller att ha klarat sig bättre på arbetsmarknaden.

De yngre som avbrutit studierna får som regel en lägre lön än universitetsexaminerade. För de äldre som avbrutit studierna utan examen är situationen inte lika entydig. Dessa har vanligen redan före universitetsstudiernas början haft ett arbete och synes genom de avbrutna studierna i många fall kunnat få ett bättre arbete.

Man kan helt allmänt säga att situationen för många studerande inskrivna under 1950- och 1960-talen i hög grad är förknippad med den tidigare mycket stora lärarbristen och bristen på universitetsutbildade av alla slag. Skolväsendet har under hela 1960-talet varit beroende av att rekrytera studerande utan examen som lärarvikarier. De universitetsstuderande har lockats att för längre eller kortare tid överge studierna. Studerande med studieproblem kan mer än andra ha lockats att i det

längsta behålla de osäkra men förhållandevis väl betalda lärarvikariaten.

De långa studietider som förekommer medför att det är svårt att t. o. m. efter ca 10 år efter inskrivningen ange hur stor andel av de inskrivna som så småningom tar examen. Examensfrekvenser som tidigare skattats för olika fakulteter synes därför vara något för låga. Detta gäller främst vid de filosofiska fakulteterna.

Många studerande byter mellan olika fakulteter. Det är därför svårt att ange inom vilken fakultet en studerande utan examen skall anses ha misslyckats då den studerande varit inskriven vid flera fakulteter. Detta medför samtidigt att det är svårt att ange antalet "studiemisslyckande" inom en bestämd fakultet. Det stora antal studerande främst inom de filosofiska fakulteterna som ej har för avsikt att avlägga examen gör att studieavbrotten för dessa fakulteter är ett tvivelaktigt mått på utbildningseffektivitet eller studieframgång.

Vid bedömning av studietiderna och studieavbrotten måste man vidare komma ihåg att utbildningssystemet i sig, liksom samordningen med andra delar av samhället, förutsätter att en del studerande tvingas avbryta studierna tillfälligt eller definitivt. De många studieuppehållen för förvärvsarbete kan antas även ha positiva effekter. En del studerande förefaller således att redan ha prövat ett system med återkommande utbildning.

3 Några anknytande utbildningspolitiska frågor

3.1 *Återkommande utbildning*

U 68 har i sin andra debattskrift "Högre utbildning – funktion och struktur" skisserat tanken på att konstruera morgondagens utbildningssystem så att det underlättar en varvning mellan studier och arbete. Tidigare i denna redogörelse har ifrågasatts om det inte finns grupper, som redan idag läser efter principen "återkommande utbildning", trots att dagens utbildning inte är organiserad så att detta skall vara den normala vägen utan snarare försvårar studier på detta sätt (examenssystemet och fakultetsuppbyggnaden försvårar exempelvis tvärvetenskapliga studier). Undersökningen har visat, att många studerande kan sägas ha prövat på återkommande studier. Det finns grupper som efter en viss tids yrkesarbete återvänt till högskolan och kompletterat sin utbildning. Ofta är det fråga om ämneslärare och folkskollärare, som vidareutbildat sig och meriterat sig för nya uppgifter. Det är också fråga om grupper, som redan har en yrkesutbildning bakom sig. Efter högskolestudierna, som de "avbrutit" efter att ha uppnått sina studiemål oavsett om detta lett fram till en examen eller ej, har de inte haft några problem med att få nya arbeten.

I den ovan nämnda debattskriften anger U 68 också att den återkommande utbildningen inte bara ställer krav på reformering av högskoleutbildningen. Också den avlämnande skolan måste reformeras om en varvning mellan studier och arbete skall kunna möjliggöras generellt. Det gäller då främst att ge samtliga som genomgår gymnasieskolan en yrkesutbildning. Så sker som bekant inte idag. Undersökningen ger vissa resultat som belyser denna fråga. Bland dem som avbröt studierna utan examen hade ca *60 procent* endast utbildning från allmänt gymnasium bakom sig när de kom till högskolan. Det är klart att dessa studerande, som av olika skäl avbrutit sina högskolestudier, inte är i någon gynnsam situation när de senare skall försöka få arbete. Ofta krävs komplettering med någon form av yrkesutbildning.

U 68 har i sin senaste debattskrift "Gymnasieskolan – några utvecklingslinjer" skisserat en omorganisation av utbildningen inom det gymnasiala stadiet, just för att införa yrkesutbildande moment i samtliga linjer. Den föreliggande undersökningen talar för en sådan reform.

3.2 *Studiesociala problem*

En reformering av högskoleutbildningen i riktning mot ett system med återkommande utbildning kräver emellertid reformer också på ett annat väsentligt område, nämligen det studiesociala. Skall den återkommande utbildningen bli en realitet, måste förändringar åstadkommas på åtminstone två väsentliga områden, barndaghemsbyggandet och omfattningen av studiemedlen.

Flera av de studerande som uppgivit att anledningen till studieavbrotten var "förvärvsarbete samtidigt med studier och förvärvsarbetet tog för mycket tid", "tillsyn av eget barn" och "ekonomiska problem" kan i själva verket ha haft likartade problem. Dagens brist på barndaghemsplatser leder ofta till att den ena av två från början heltidsstuderande makar, i flertalet fall kvinnan, tvingas stanna hemma för att passa barn. Hon går miste om föreläsningar och seminarier, kommer efter i studierna och förlorar rätten till studiemedel. Detta leder till att mannen måste förvärvsarbeta för att försörja familjen. Därmed kan en ond cirkel uppstå. Studier och förvärvsarbete är var för sig krävande sysselsättningar och resultatet blir i många fall studieavbrott för båda makarna. Till en början uppfattas studieavbrotten som tillfälliga men de tenderar att bli permanenta efter hand. Kvinnor har i undersökningen uppgivit, att de tillfälligt upphört att vara aktiva studerande och blivit hemmafruar. Detta svar torde i många fall snarare avspegla en förhoppning att kunna återuppta studierna än en beskrivning av att de snart skall slutföra den avbrutna utbildningen.

U 68 har tillsatt en arbetsgrupp för att överväga den framtida lokaliseringen av högskoleutbildningen. Det är klart att, i det fall en kraftig decentralisering av morgondagens högskola kommer till stånd, en minskning av köerna till barndaghem kan ske på nuvarande universitetsorter. Koncentrationen av högskoleutbildningen till ett fåtal orter skapar i sig en konstlad situation i dessa få kommuner, med kraftig köbildning till bostäder, barndaghem, hälsovård etc. av personer som ej tillhör kommunen eller landstinget.

Dagens studiemedel är avpassade för 20–25-åringars konsumtionsnivå. Studiemedel har hittills endast utgått för heltidsstudier. För att göra den återkommande utbildningen till ett reellt alternativ för väsentligt fler människor krävs reformer i båda dessa hänseenden.

Dagens studiemedel utgår med ett normalbelopp om i det närmaste 10 000 kronor. Det är knappast realistiskt att tänka sig att människor i äldre åldersgrupper än dagens högskolestuderande, som efter en tids yrkesarbete uppnått högre konsumtionsstandard och fått försörjningsansvar för andra människor, normalt skall uppfatta studier under sådana ekonomiska förhållanden som ett lockande eller kanske ens möjligt alternativ. Att påbörja högskolestudier är också förknippat med flyttning till högskoleort. Med dagens bostadsbrist blir det därför ofta en dubbelbosättning – familjen får bli kvar medan någon av makarna under terminerna tvingas bo på en mer eller mindre avlägsen studieort.

Kommittén för studiestöd åt vuxna (SVUX) överväger reformer av studiestödet så att ovan påtalade nackdelar minskar. Det räcker inte

med att skapa formella möjligheter till studier. All erfarenhet av tidigare reformer visar, att studier ändå inte blir någon realitet för många människor, eftersom benägenheten att utnyttja utbildningssystemet är beroende av sociala faktorer, t. ex. egen ekonomi, bostadsort och föräldrarnas intresse för utbildning. Det är en angelägen uppgift i dagens utbildningspolitik att söka undanröja de hinder, som kan finnas när det gäller att utnyttja de formella rättigheterna till vidareutbildning.

Studier på deltid har hittills inte meriterat för studiemedel. Om man ser på det ovan nämnda exemplet med bristen på barndaghemsplatser och de studieavbrott som i flera fall blir följden, kan man konstatera att situationen nog varit en annan för den kvinnliga parten, om studiemedel för deltidsstudier kunnat utgå.

I riksdagsbeslutet om 1969 års reform av utbildningen vid de filosofiska fakulteterna förutsättes, att studier skall kunna bedrivas på deltid. 1968 års studiemedelsutredning har också utarbetat förslag till regler för en reform av studiemedelssystemet så att deltidsstudier i vissa fall skall berättiga till studiemedel. Riksdagen har sedermera fattat beslut om studiemedel för deltidsstuderande i vissa fall (prop 1971:37). Detta är en angelägen reform för att möjliggöra en återkommande utbildning, men löser endast en del av problemet. För att arbete på deltid skall kunna bedrivas parallellt med studierna krävs att arbetsmarknaden i väsentligt ökad omfattning kan erbjuda deltidsarbete till dem som önskar studera vidare. Detta problem är ännu inte tillfredsställande löst.

3.3 *Könsfördelning i utbildningssystemet*

Ett allmänt problem i högskoleutbildningen, vid sidan om den sociala snedrekryteringen, är den sneda fördelningen från könssynpunkt. Genom hela utbildningssystemet går en tendens att kvinnor söker sig till utbildningar, som leder till sämre betalda yrken än män. Kvinnor får också genomgående lägre lön än män med samma utbildning. Detta är generella drag i det svenska utbildnings- och arbetsmarknadssystemet. Det skulle vara förvånande om mönstret var annorlunda beträffande de studerande, som avbrutit sina studier av ett eller annat skäl. Så är heller inte fallet. Genomgående i hela undersökningen är att kvinnor varit sämre ställda än män. Det gäller tidigare utbildning (det allmänna gymnasiet dominerar), det gäller den genomgångna, sedan avbrutna, högskoleutbildningen och det gäller löneläget.

I U 68s andra debattskrift "Högre utbildning – funktion och struktur" diskuteras bl. a. könsfördelningen. Skillnaderna mellan manliga och kvinnliga studerandes val av utbildning och framtida yrke är mycket markanta, vid valen såväl i gymnasiet som i yrkesskolan och återkommer därefter i valen efter genomgånget gymnasium. Valen i gymnasiet sker sålunda så att över hälften av de kvinnliga studerande väljer humanistisk-samhällsvetenskaplig linje medan endast 2 procent väljer teknisk utbildning. När de sedan kommer till högskolan ger denna bakgrund inte direkt tillträde till några andra utbildningar än fortsatta humanistiska eller samhällsvetenskapliga utbildningar. De särskilda behörighetskraven till andra utbildningar är sådana att omfattande kompletteringar av gymnasie-

betygen blir nödvändiga.

I nyssnämnda debattskrift sammanfattas problemen sålunda. "De stora skillnaderna mellan de manliga och de kvinnliga elevernas studie- och yrkesval utgör en av de mest påtagliga tröghetsfaktorerna inom utbildningsväsendet. Om dessa skillnader utjämnades skulle flera av de nuvarande problemen försvinna." Under de senaste åren har strävan från utbildningsmyndigheternas sida varit att bryta nedärvda traditioner om vilka utbildningar och yrken, som skall vara manliga och vilka, som skall vara kvinnliga.

Men varken den utökade studie- och yrkesorienteringen i gymnasieskolan eller den omfattande skriftliga informationen har räckt till för att uppnå detta syfte. Andra, mera drastiska åtgärder måste kanske tas till för att inte dagens mönster också skall gå igen i morgondagens skola. Tanken på en könskvotering åtminstone vid antagning till spärrad utbildning på högskoleområdet har diskuterats. Den kan vara en möjlighet att komma ur detta dilemma, där andra, mera informativa åtgärder inte lyckats.

KUNGL. BIBL.

STOCKHOLM

Allmänna Förlaget

KUNGL. BIBL.
STOCKHOLM

ALLF 238 71 060
Göteborgs Offsettryckeri AB